

*Г.Г. ШПИТАЛЬОВ***ЗАПОРІЗЬКЕ ВІЙСЬКО ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ**

Дослідження воєнної історії запорозького козацтва періоду Нової Січі (1734 – 1775 рр.) має досить представницьку і давню традицію. Історія Нової Січі на концептуальному рівні добре представлена у працях сучасних дослідників козацтва. Втім, у своїх реконструкціях та моделях вони, у великій мірі, спираються на історичні факти з праць А. Скальковського, Д. Яворницького, Я. Новицького, В. Голобуцького, О. Апанович. Відтак, при дослідженні історії Нової Січі створюється традиційне коло історичних фактів, у якому перебувають дослідники. Все це робить переважну більшість сучасних узагальнюючих конструкцій з воєнної історії українського козацтва XVIII століття досить вразливими.

Подібна ситуація ставить на порядок денний не тільки реконструкцію воєнних подій, а й комплексний підхід до воєнної справи періоду Нової Січі. Цьому має передувати копітка евристична робота в архівосховищах, особливо російських. Відтак, історик, який береться за відтворення воєнних подій, має своїм першочерговим завданням реконструкцію джерельної бази дослідження. Лише це дає змогу здійснити досить вірогідний перебіг подій, без яких жодна концептуальна конструкція буде завжди залишатися більш ніж вразливою. Завдання відтворити перебіг подій історії запорозького війська періоду Нової Січі і ставити перед собою автор даної статті.

У 1734 році після 25-річного перебування під владою кримського хана Військо Запорозьке низове повернулось під російську протекцію. У березні запорожці заснували Січ на річці Підпільній, а в жовтні були приведені до присяги на вірність імператриці Анні Іоаннівні [47, 451; 95, 256 – 260]. За умовами договору, підписаного у м. Лубнах Запорозьким Кошем з російською стороною, запорозьким козакам віддавалася їхня територія у межах 1709 року; надавалося право користуватися промислами, рибними ловами на Дніпрі і мисливством на звірину в степах — “від російських кордонів без перешкод”; гарантувалося право “мати чиновників по існуючому на той час у них звичаю”. У військовому відношенні головним обов’язком Війська Запорозького була охорона кордону Російської імперії з Кримським ханством у Північному Причорномор’ї та Приазов’ї. Військо Запорозьке низове мало підпорядковуватися київському генерал-губернатору і щорічно отримувати платню у розмірі 20.000 крб. [47, 449].

Питання про землі, що мали відійти до Війська Запорозького і які з 1711 року належали Кримському ханству, повинно було вирішитися у ході війни між Росією і Туреччиною. До припинення бойових дій між воюючими сторонами в 1739 році і підписання Белградського мирного договору Військо Запорозьке низове не мало прав на володіння землями, що належали йому до 1709 року. У 1734 році запорожці розраховували повернути права на землі за допомогою російської зброї. Інакше повертатись під російську протекцію запорожцям просто не було сенсу. Після того, як у вересні 1739 року в Белграді воюючі сторони уклали мирний трактат, який у жовтні того ж року був доповнений Нісською конвенцією, а в грудні затверджений у Константинополі, територія Запорозьких Вольностей офіційно відійшла від Османської імперії до Росії [95, 280 – 282; 98, 64 – 69].

Після підписання умов договору і складання присяги запорожці фактично увійшли до складу збройних сил Російської держави. Розташування Запорозької Січі на південь від Української укріпленої лінії, що простягалася на 285 верст від Дніпра вздовж Орелі, Берестової і Береки до Сіверського Донця, було вигідне тим, що запорожці завчасно сповіщали командування лінії про рух татар до російського кордону та інформували про події в межах Кримського ханства. З огляду на це, командири фортець і редутів Української лінії отримали можливість вживати своєчасні оперативні заходи в разі загрози з боку ворога. Таким чином, Запорозька Січ мала виконувати роль передового форпосту Росії на покордонні з Османською імперією.

Введення на Січ російського гарнізону могло бути здійснене лише за умов прямої загрози їй з боку турецько-татарських військ і за бажанням самих запорожців. У цьому разі функції урядового контролю над Військом Запорозьким покладалися б на коменданта гарнізону. Але введення російського гарнізону на Січ в 1734 – 1735 роках не відбулось, оскільки це відразу могло призвести до війни з Туреччиною. Польські справи не давали Росії можливості розпочати бойові дії проти Туреччини відразу після переходу запорожців у російське підданство. Введення російських військ на Січ у 1734 – 1735 роках ускладнюва-

лося й тим, що це не передбачалось умовами договору, підписаного запорожцями з російською стороною в Лубнах. Проте, після офіційного оголошення війни або фактичного початку бойових дій, ніщо не заважало Росії тримати на Січі свій гарнізон.

Після того, як Кошу стало відомо про те, що з Константинополя в Очаків було перекинуто великий загін яничарів і артилерію, старшини запідозрили намір турків зруйнувати Січ за участь запорожців у поході російського корпусу генерал-лейтенанта М. Леонтьєва на Крим у жовтні 1735 року. Упродовж грудня 1735 та січня 1736 років Запорозький Кіш під тиском проросійськи настроєної старшини неодноразово звертався до російського командування з проханням, щоб на Січ прибув загін регулярних військ. У січні 1736 року генерал-фельдмаршал Б. Мініх відрядив на Січ регулярну команду (400 солдатів) під проводом полковника Пейча. На початку лютого з Переволочни на Січ було відряджено ще 400 солдатів під приводом купівлі коней. Штаб-офіцери цієї команди мали особливі інструкції щодо збору інформації на Запорожжі [31, 52].

Протягом 1736 – 1739 років у зимовий період чисельність російського гарнізону на Січі залишалася у межах 400 осіб. [31, 67, 125; 32, 69, 133]. У разі, якщо за даними розвідки ворог готував напад на Січ, то для посилення ретраншементу командування відряджало людей від найближчих команд [32, 497; 53, 261]. Російські офіцери не втручалися у внутрішнє життя запорожців і солдати без особливих потреб за стіни ретраншементу не виходили. В середині ретраншементу було зведено казарми, лазню, лазарет, будинок коменданта, стайню для коней і ряд приміщень під склади. Упродовж 1737 – 1774 років Новосіченський ретраншемент був передовим російським магазином. Крім функцій контролю за подіями на Січі, в обов'язки коменданта ретраншементу входила видача грошового і хлібного жалування Війську Запорозькому низовому. З Новосіченського ретраншементу запорожці отримували і боєприпаси [31, 296; 33, 269].

Введення російського гарнізону на Січ у 1736 році, на нашу думку, пов'язане, головним чином, з тим, що перебування на Січі російського гарнізону впродовж війни з Туреччиною гарантувало запорожській старшині як більш активну допомогу російській армії у разі атаківання Січі татарами, так і швидку підтримку під час бунтів запорозької сіроми. Разом з цим треба зауважити, що з огляду на далекосяжні амбіції тогочасної російської верхівки було б дивним, якби уряд відмовився від контролю над Військом Запорозьким низовим і вивів свій гарнізон з Січі після закінчення бойових дій у 1739 році. Запорожці, і перш за все старшина, з огляду на могутність Російської імперії просто не наважувалися вимагати виведення російського гарнізону з Січі у мирний час. Таким чином, у перебуванні на Січі російського гарнізону була зацікавлена, перш за все, запорозька старшина, яка при допомозі росіян намагалася посилити свій вплив на рядове козацтво. Прямої ж воєнної необхідності в перебуванні невеликого загону з декількома гарматами не було. До того ж, запорозький та російський гарнізони розташовувалися окремо і жили кожен своїм закритим одне від одного життям.

Протягом усього існування Нової Січі за військову службу Військо Запорозьке низове отримувало від російського уряду щорічну платню.

Так, впродовж 1734 – 1736 років російський уряд виплачував Війську Запорозькому низовому 20.000 крб. щорічно. Розподіл грошей поміж старшинами Війська Запорозького відбувався згідно з посадовими окладами Війська Донського [28, 30 – 31; 32, 65]. З 1737 по 1738 рік Військо Запорозьке низове отримувало платню з казни Дніпровської армії, очолюваної генерал-фельдмаршалом Б. Мініхом. Внаслідок браку армійських коштів, сума виплат Війську Запорозькому низовому значно зменшилась і становила 7046 крб. на рік [31, 317, 318; 32, 295]. У 1739 році Військо Запорозьке низове отримало грошову платню з казни Азовської армії генерал-фельдмаршала П. Лассі. Отримана запорожцями сума становила 6.150 крб. [33, 169]. Кошти для виплати Війську Запорозькому низовому стягувались російським крігскомісаріатом з населення Лівобережжя і Слобожанщини. Забезпечення Дніпровської армії Б. Мініха проводилось за рахунок лівобережних полків, а Азовської армії П. Лассі — від слобідських [18, 92]. Таким чином, передача урядом відповідальності за фінансові розрахунки з Військом Запорозьким низовим на командувачів арміями призвела до порушення умов договору, підписаного у 1734 році у м. Лубнах, що, перш за все, вдарило по рядовому козацтву. Внаслідок цього, козаки, невдоволені такою позицією уряду, мали підстави не вважати себе зобов'язаними щодо ревного виконання своїх обов'язків російській короні.

Впродовж 1737 – 1739 років частина жалування, видана командуванням Війську Запорозькому низовому призначалась для таємної роздачі курінним отаманам. При цьому російський штаб-офіцер мав їм нагадувати, щоб вони, з огляду на таку милість, “...утримували себе в усякій вірності і належно дбали, щоб через їх нагляд ...козаків було у походах щонайбільше” [31, 318]. Суми, отримані старшинами, залишалися такими ж, як і в 1734 – 1736 роках. Отже, рядові козаки майже нічого з тої платні не мали. Підтвердженням тому є той факт, що російська сторона протягом останніх трьох років війни “публічно” видавала запорожцям щорічне жалування у розмірі 4.000 крб. [31, 317; 32, 295; 33, 169]. Обурені “таємною роздачею”, рядові козаки вчиняли бунти, відбивали отримане на Військо жалування і ділили поміж собою. Під час цих бунтів “сірома” відбирала у старшини не тільки щойно отримане жалування, а й усе майно, яке тільки знаходила на Січі, залишаючи останнім лише одяг і зброю [32, 23]. У 1739 році Б. Мініх у донесенні до імператриці Анни Іоаннівни писав, що 20 червня під час роздачі жалування рядові козаки, прознавши про таємне отримання старшинами грошей, як кошового, так і старшин жорстоко побили і не тільки отримані, але і власні їх гроші та інше майно позабирали. В рапорті генерал-майора М. Братке (Брадке) з цього приводу показано, що “...цей Тукала і з кошового отаманства скинутий і, лежавши декілька днів хворим, помер” [33, 169]. Втрачені старшинами в результаті цих бунтів гроші російське командування компенсувало з армійської казни [32, 65, 71; 33, 169].

Протягом 1740 – 1741 років щорічна платня Війську Запорозькому низовому залишалась у межах 6.150 крб. З 1742 по 1758 рік уряд щорічно виплачував лише по 4.660 крб. З 1759 по 1774 рік розмір грошового жалування становив 6.660 крб. [86, 125 – 129]. При розділі річної грошової платні упродовж 1740 – 1769 років кошовий отаман отримував 70 крб., військовий суддя — 60, військовий писар — 50, військовий осавул — 40, курінні отамани — по 27 крб. [95, 156; 104, 304]. Якщо взяти до уваги те, що після розділу платні сума, отримана рядовим запорожцем, дорівнювала 30 – 70 копійкам (для порівняння — кінь коштував 20 – 40 крб.), то отримання щорічного жалування було для козаків простою формальністю і ніяким чином не могло забезпечити їх потреб.

Співвідношення отримуваних коштів від російської сторони у Війську Запорозькому низовому між старшинами і рядовими козаками різнилося. Цього не було в інших козацьких військах імперії. Так, наприклад, у середині XVIII століття в Терському козацькому війську річна грошова платня військовому отаману становила 30 крб., станичним отаманам — по 17, а рядовим козакам — по 12 [92, 192].

З 1770 року за особистим розпорядженням імператриці Катерини II козаки, які були безпосередньо задіяні у поході, мали отримувати від командування армії додаткову помісячну платню. Рядовий запорожець щомісяця мав отримувати 1 крб., отамани і хорунжі — по 1 крб. 50 коп., полковники — по 8 крб. 33 коп., кошовий отаман — 16 крб. 66 коп. Російське командування “рекомендувало” видавати козакам гроші за списками [89, 287]. Однак Кіш продовжував практику “роздач” по куренях команд [19, арк. 26 – 33]. У рескрипті командувачу Другої армії П. Паніну від 19 березня 1770 року Катерина II наказала підвищити запорожцям платню і виділити з армійської казни кошти “на пожалування Війську Запорозькому грошового нагородження, рівного донським і малоросійським козакам, на час дійсного його поза межами кордонів своїх і помешкань застосування” [38, 204].

Таким чином, вищесказане дозволяє зробити висновок, що грошові виплати російської сторони Війську Запорозькому низовому упродовж усього існування Нової Січі не задовольняли потреб рядових козаків і не могли бути стимулом для ревної воєнної служби. До того ж, через ряд заходів Воєнної колегії, розміри окладів нижчого командного і рядового складів у Війську Запорозькому низовому були найнижчими в російській армії. Це було суттєвим дискримінаційним фактором у його взаємовідносинах з іншими іррегулярними формуваннями імперії, а також було чинником напруги у стосунках між старшиною і рядовим козацтвом, що відкривало росіянам можливість втручатися у внутрішнє життя запорозької громади під час проявів невдоволення козаків старшиною.

Крім грошової платні, впродовж 1734 – 1774 років Військо Запорозьке низове щорічно отримувало хлібне жалування. З 1734 року Військо Запорозьке низове отримувало від російського уряду 1.000 чвертей борошна та 62 чверті і 4 четверика круп [26, 89; 104, 304]. У ході російсько-турецької війни 1735 – 1739 років під час перебування запорожців у складі російських з'єднань провіант (борошно, крупи, сухарі) видавався козакам з армійських

магазинів на чотири місяці від дня їх прибуття до армії. Він відпускався щомісяця або частинами через кожні два тижні [50, 114]. У разі браку хліба на Січі за проханням Коша російське командування додатково виділяло запорожцям провіант із резервних запасів [31, 213]. З 1761 року хлібне жалування становило 1.300 чвертей борошна і 85 чвертей круп [95, 155]. Таке ж жалування запорожці отримували і під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років.

При розділі хлібного жалування кошовому отаману припадало (відповідно чвертей) — 15 і 2, військовому судді — 15 і 2, військовому писарю — 12 і 2, військовому осавулу — 10 і 1, на військову канцелярію — 10 і 3, 38 куреням — по 32 чверті та 6 четвериків круп. Решта — військовим служителям, священнослужителям та учням січової школи [95, 156; 104, 305]. Хлібне жалування, яке запорожці отримували від уряду, не відіграло значної ролі, оскільки Січ, особливо з другої половини XVIII століття, сама забезпечувала себе хлібом за рахунок власних господарств і торгівлі.

Щороку на Військо Запорозьке низове з російських цейхгаузів виділялося 50 пудів свинцю, які козаки отримували, головним чином, через Київську губернську канцелярію [3, *арк.* 77 – 79; 95, 156]. Зазвичай, порох і свинець Військо Запорозьке отримувало з найближчих армійських магазинів, найчастіше з Новосіченського ретраншементу [4, *арк.* 44]. Визначена урядом кількість пороху і свинцю не могла задовольнити воєнних потреб запорожців. Так, наприклад, при розділі 50 пудів пороху на 10.000 козаків на кожного припадало по 80 грамів. А якщо взяти до уваги й артилерію, то можна сказати, що 50 пудів пороху і 50 пудів свинцю були для Війська Запорозького низового суто умовним доповненням (лише для салюту на свята та у випадку приїзду на Січ урядових посадовців). Основну частину пороху (для артилерії) Запорозький Кіш мав купувати на кошти Війська. До того ж і човни для воєнної служби Військо Запорозьке будувало власним коштом. Витрати на боєприпаси і військове спорядження у Війську Запорозькому були величезні. Так, тільки на ліс для спорудження одного човна — “дуба” потрібно було витратити близько 80 – 100 крб. [8, *арк.* 41 – 43].

Вищесказане дозволяє зробити висновок, що державна щорічна платня Війську Запорозькому низовому не забезпечувала козаків ані грошима, ані провіантом, ані боєприпасами і відіграла суто допоміжну роль. До того ж, на спорядження депутацій Коша до Петербурга, Москви, Києва та Глухова (в залежності, де мала бути отримана платня) та на подарунки російським вельможам запорожці мали витратити значні кошти. Процедура отримання жалування для Війська Запорозького низового була скоріше приводом для депутацій до імператорського двору та вищих сановників для подачі прохань та вимог, ніж військовою необхідністю. Таким чином, Військо Запорозьке низове періоду Нової Січі в економічному відношенні не залежало від російського уряду.

За браком даних про забезпечення Війська Запорозького низового боєприпасами в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 років, через відсутність відповідних документів в архіві Коша і Російському воєнно-історичному архіві, розглянемо це питання спираючись на документацію, яка відноситься до російсько-турецької війни 1768 – 1774 років.

Так, у 1769 році кошовий отаман Петро Калнишевський подав прохання до штабу Другої армії про видачу Війську Запорозькому боєприпасів: 1) на головну частину з розрахунку на кожного козака по 2 фунти пороху і по 4,5 фунти свинцю — 370 пудів свинцю, 878 пудів і 30 фунтів “мушкетного” і 1500 пудів “гарматного” пороху; 2) на чотири літні сторожові команди (по ріках Дніпру, Самарі і Кам’янці) “мушкетного” пороху 150 пудів і 38 фунтів, свинцю — 358 пудів і 28,5 фунтів, “гарматного” пороху — 61 пуд 10 фунтів та ядер “за калібрами” — 380 пудів [7, *арк.* 88]. Армійські служби видали лише половину від узазаної кошовим отаманом кількості, а саме: мушкетного пороху — 184 пуди 34 фунти, свинцю — 494 пуди 37 фунтів, 32 золотники (з розрахунку на кожного козака по 32 заряди, а на заряд йшло по 3 золотника пороху і 8 золотників свинцю на кулю [7, *арк.* 111]. На сторожові команди Кіш нічого не отримав. Прохання Коша про видачу на ці команди боєприпасів командувач армії генерал-аншеф П. Рум’янцеv не задовольнив, мотивуючи тим, що “...з пропорції для таких відпусків постановлено і відступати не можна, бо на видатки або на одну рушницю не більше, як і всім іншим відпускається, чим звичайно і задовольнитися можна, оскільки порох тільки збережено буде; і утримуйте своїх козаків, щоб не витрачали на стрільбу під час пияцтва, їздячи по містах і усюди, як я те часто бачу” [7, *арк.* 157]. Ли-

ше у вересні 1769 року новий командувач армії генерал-аншеф П. Панін виділив на сторожові команди 83 пуди 7 фунтів свинцю, з розрахунку по одному фунту на козака [5, *арк.* 5].

Про постачання Війська Запорозького низового боєприпасами у ході бойових дій 1770 – 1772 років свідчить реєстр прийнятих ним боєприпасів з армійських магазинів [Див. додаток № 2]. У 1773 році Кіш просив у російського командування для забезпечення бойових дій Війська Запорозького низового 458 пудів 16 фунтів мушкетного пороху, 916 пудів 32 фунти свинцю, 1140 ядер, 570 пудів, 5 пудів фітилю. З армійських цейхгаузів згідно з цим проханням було “асигновано” 156 пудів пороху, 225 пудів свинцю, 5 пудів фітилів, 570 пудів картечі, 1140 ядер. Але прийнято Військом Запорозьким низовим було 168 пудів 22,5 фунтів пороху, 364 пуди 18 фунтів і 64 золотника свинцю, 1140 ядер та 315 пудів картечі. При розділі на кожного козака це становило по ½ фунта пороху і одному фунту свинцю [21, *арк.* 32 – 59]. Впродовж кампаній 1773 – 1774 років від російського командування Військо Запорозьке низове отримало 670 пудів пороху, 1171 пуд свинцю, 1710 пудів картечі і 3420 пудів ядер [22, *арк.* 40].

Щоб отримати потрібну кількість припасів від російської сторони Кошу доводилось докладати немало зусиль [9, *арк.* 19, 89; 16, *арк.* 5]. Майже у кожному випадку з приводу постачання війська кошовому отаману Петру Калнишевському доводилось особисто звертатися до командувача армією, щоб той наказав начальникам магазинів видати запорозьким командам потрібну кількість провіанту і боєприпасів. Для виконання особливо важливих завдань запорозькі команди отримували гармати [13, *арк.* 120].

Під час перебування Війська Запорозького низового у складі російської армії у воєнний час козаки отримували від інтендантських служб провіант і фураж для коней. На військову службу козаки мали прибувати із своїм провіантом [50, 114]. Під час бойових дій 1769 – 1774 років провіант козакам видавався помісячно. Форпостні команди отримували провіант на декілька місяців: зимою на 6, літом на 2 – 3 місяці [16, *арк.* 1 – 2; 20, *арк.* 69]. Місячна норма провіанту на чотирьох козаків дорівнювала одній чверті борошна і одному гарнцю круп [6, *арк.* 32]. Отриманий в магазинах російської армії провіант на місця розвозили представники команд, де той розподілявся полковими осавулами поміж наказними курінними отаманами, а ті, у свою чергу, розподіляли його поміж своїми козаками [12, *арк.* 48; 14, *арк.* 76].

На Запорожжя підвіз провіанту у воєнний час був незручним. Для перевозу фурами відстань була дуже великою і небезпечною через можливість нападу татарських загонів. З огляду на це, провіант везли Дніпром на байдаках. Через пороги байдаки “переганяли” порожніми, а вантаж обвозили берегом. У зимовий час підвіз провіанту припинявся. Через це провіантське забезпечення Війська Запорозького низового російською стороною відбувалося, головним чином, восени і ранньою весною [16, *арк.* 5]. У зимовий час з провіантського забезпечення знімалися ті козаки, які розходились по домівках і не несли гарнізонної і форпостної служби [20, *арк.* 81]. Після розподілу провіанту залишок розподілявся у першу чергу між старшинами, а вже потім між рядовими козаками [19, *арк.* 17].

Провіант запорожцям російське командування видавало відносно регулярно. Перебої у видачах були викликані відсутністю провіанту в магазинах, від чого страждали не тільки запорожці, але і вся російська армія. Віддаленість театру війни і незручні природні умови краю дуже гостро ставили проблему постачання військ. До цього додавались зловживання і бюрократизм російської інтендантської служби. Вимоги провіанту кошовими отаманами звучали іноді ультимативно. Так, у 1770 році кошовий отаман Петро Калнишевський писав командувачу Другої армії генерал-аншефу П. Паніну, що доти, поки не прибуде провіант, він з Військом не рушить з місця [6, *арк.* 39; 7, *арк.* 192, 197].

Запорозька кіннота в зимовий час отримувала фураж (овес і сіно) як з власних військових, так і російських запасів. Для заготівлі сіна на зиму Кіш організував косовиці, в яких брали участь як козаки, так і посполиті. Проте Кіш міг забезпечити сіном лише зимові форпостні команди, та й то в недостатній кількості [12, *арк.* 187; 14, *арк.* 1; 21, *арк.* 1]. Російська сторона видавала лише овес. За браком в армійських магазинах вівса, останній заміняли грошовими виплатами [12, *арк.* 82, 88, 201]. Грошова сума для фуражу на двох коней дорівнювала 20 крб., що, як видно зі скарг козаків, не відповідало і місячній фуражній нормі [23, *арк.* 35]. За домовленістю з Кошем російські фуражири косили сіно на території Запорожжя для своїх кавалерійських полків, за що Кіш отримував на військо фуражні гроші [19, *арк.* 61]. Проте на Запорожжі козаки фураж “і за які гроші дістати не могли”, через

що коні геть виснажувались і гинули. Навіть заможні козаки забезпечували зимою своїх коней з великими труднощами [14, *арк. 4*; 21, *арк. 1*]. Через нестачу фуражного забезпечення дислокація зимових форпостів змінювалась і переносилась до поселень, біля яких попереднім літом проводились косовиці [6, *арк. 67*; 17, *арк. 4*; 23, *арк. 40*].

Таким чином, забезпечення Війська Запорозького низового боєприпасами, фуражем і провіантом, головним чином, покладалося на самих козаків, оскільки норми видачі, визначені російським урядом, являли лише 10 – 20 % від необхідного. Однак забезпечення Війська Запорозького низового російською стороною у воєнний час мало значення лише для козаків, які зазнали збитків під час походу або в результаті ворожого нападу.

У середині XVIII століття козацькі війська Російської імперії, на думку генералітету, не мали принципових відмінностей у воєнній організації і озброєнні. Так, лівобережні, слобідські, запорозькі і донські козаки, які служили у кінноті, мали з'являтися на воєнну службу “о дву кінь”, маючи рушницю, два або чотири пістолі, шаблю, спис і могли мати будь-яку іншу холодну зброю. Крім того, кожне козацьке формування мало полкову (легку) артилерію. Рухливим вогнепальну зброєю запорозькі козаки купували в Польщі, Німеччині, Швеції, але, головним чином, в Росії і на Гетьманщині. Одяг козацьких формувань була однотипною: черкеска з відкидними рукавами, бурка, широкі шаровари, татарські чоботи, мерлушкові або смушкові шапки [52, 78 – 83]. Однак, не дивлячись на однотипність одягу, кожне територіальне формування в елементах свого вбрання мало притаманні тільки йому особливості. Так, запорожця ніяк не можна було сплутати з донцем. Під час походів усі козацькі формування майже не мали обозів і перевозили провіант та інші речі на другому коні. У разі необхідності козаки зовсім не навчалися строю, але, за свідченнями російських генералів, безперервна прикордонна і розвідувальна служба надавала козакам, особливо запорожцям і донцям, необхідного воєнного досвіду, якого не могло надати будь-яке ретельне і довготривале навчання [52, 77 – 82].

Козацькі війська Російської імперії, задіяні у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років, складались із Війська Донського, Війська Запорозького низового, Лівобережних і Слобідських полків, Чугуєвського полку і трьох компанійських (охочекомонних) полків. Фельдмаршали П. Лассі та Б. Мініх найбільш високі бойові якості визнавали за донськими і запорозькими козаками [52, 70 – 80].

Запорозька кавалерія була ремонтвана кращими для того часу кіньми. Породисті запорозькі коні відзначались швидкістю і витривалістю. Вони славились не тільки в Росії, але й у всій Західній Європі. Закордонні ремонтери, отримавши дозвіл російського уряду, приїжджали на Запорожжя для купівлі коней. Породистий запорозький жеребець коштував 40 карбованців, що на той час було великими грошима. Кращі коні розводились на кінних заводах найзаможніших запорозьких старшин [48, 45]. Постачання російської армії “добрими” кіньми приносило запорожцям великі прибутки. Особливо цінним подарунком російському генералітету від запорозької верхівки були саме верхові коні [95, 543; 104, 295 – 296].

Під час воєнних подій 1735 – 1739 років регулярна кіннота російської армії налічувала 3 кірасирських полки по 973 особи в кожному і 29 драгунських, кожен з яких складався з 1231 особи [55, 4]. Гусарський корпус налічував лише 500 осіб. Бойовий досвід регулярної кінноти показав, що драгуни не могли успішно діяти проти турків [55, 10]. Через наявність у цих полках поганих коней драгуни під час бойових операцій завжди спішувалися і тільки під час маршів пересувались верхи. У 1737 році президент Воєнної колегії Б. Мініх визнав, що “коні в драгунських полках більшою частиною дикі та не звиклі до пальби і під час бою можуть вчинити конфузю” [58, 61]. У 1738 році учасник Дністровського походу армії Б. Мініха капітан австрійської армії Парадим про російських драгунів писав: “Коні у них такі погані, що драгунів за кінноту вважати не можна” [102, 25]. Під час Ставучанської битви 1739 року до складу армії Б. Мініха входило 16 драгунських полків, які діяли в загальному строю як піхота [58, 16 – 25]. 14 кінних полків ландміліції з Української укріпленої лінії по якості коней і вишколу вершників були навіть на значно нижчому рівні ніж драгунські [55, 13]. З огляду на це, функції кінноти: розвідка, пошуки на комунікаціях ворога, супровід і охорона обозів, аванпостна служба в російській армії того періоду були покладені виключно на іррегулярні національні військові формування. Але найважливішу роль у боротьбі проти татарських військ відігравала калмицька (астраханська) кіннота, яка воюва-

ла на боці росіян під проводом свого тайші на договірній основі. Так, на театрі бойових дій 1736 – 1739 років було задіяно 40.000 калмицьких вершників [99, 14].

Щоб зрозуміти місце Війська Запорозького низового періоду Нової Січі у складі збройних сил Російської імперії, необхідно розглянути процеси та причини реформування іррегулярних військ імперії упродовж 60 – 80 років XVIII століття.

Досвід участі російської армії у Семирічній війні показав, що регулярної кінноти в російській армії було дуже мало. Гусарські нерегулярні полки, сформовані із сербів, волохів, угорців, молдаван та грузинів, зовсім не відповідали вимогам часу і не могли виконувати функції легкої кінноти [56, 15 – 16]. Козацька кіннота і національні формування калмиків, башкирів і мешчеряків фактично являли собою недисципліновану і слабо зорганізовану масу з величезною кількістю коней, яка лише ускладнювала дії армії, потребуючи великої кількості фуражу [58, 31 – 33]. З огляду на це, з 1763 року почалися військові реформи, які мали кардинально змінити ситуацію щодо кінноти [56, 15]. Ці реформи не враховували місцеві особливості національних військових формувань.

Так, у 1764 році іррегулярні полки Новоросійської губернії було переформовано в три поселенських (Чорний, Жовтий і Бахмутський) і два польових (Сербський і Угорський) гусарських полки. На базі Новослобідського, Бахмутського і частково Миргородського і Полтавського козацьких полків було сформовано чотири пікінерних полки (Єлизаветградський, Дніпровський, Донецький і Луганський). У 1765 році на базі слобідських козацьких полків було створено п'ять гусарських (Сумський, Ахтирський, Острозький, Харківський та Ізюмський) [56, 15].

Стосовно слобідських козацьких полків, які в бойовій підготовці, озброєнні, забезпеченні і дисципліні стояли на найвищому щаблі іррегулярних збройних формувань імперії, треба сказати, що воєнної необхідності в оберненні їх на гусарські не було. До того ж це потребувало значних державних видатків, не враховуючи подальшого утримання цих полків як регулярних частин. Отже, російський уряд внутрішньополітичні заходи щодо національних військових формувань обґрунтовував воєнною доцільністю насамперед для проведення подальшого реформування полків Гетьманщини і Війська Запорозького низового.

На 1767 рік регулярна кіннота російської армії, за виключенням гвардії, налічувала 6 кірасирських, 19 карабінерних, 9 гусарських і 7 драгунських полків, що становило 40.000 вершників. У 1769 році ландміліцькі полки Української укріпленої лінії було ліквідовано, а на їх базі створено польові піхотні полки, оскільки ще напередодні Семирічної війни ландміліція була в такому занедбаному стані, що її взагалі не брали до уваги як воєнну силу, а тим більше як кінноту [56, 16].

Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 років іррегулярні війська Російської імперії, які були задіяні урядом на театрі бойових дій, складались з Війська Донського, Війська Запорозького низового, полків Гетьманщини, пікінерних полків Новоросійської губернії і калмицького війська [99, 16]. Говорячи про калмиків, треба відмітити, що на той час вони мали достатню кількість вогнепальної зброї і були кращими серед усіх інших іррегулярних формувань у верховій їзді [52, 84]. Крім того, до складу іррегулярної кінноти увійшли арнаути (волохи, молдавани, серби, болгары, греки і турки з числа перебіжчиків), які у бойовій підготовці, дисципліні і озброєнні стояли на найнижчому щаблі збройних сил Російської імперії. Залучення цих загонів для воєнної служби російський уряд проводив насамперед у пропагандистських цілях [60, 9].

Завдання, які були покладені на іррегулярні війська у ході боїв, а саме: починати бій і довершувати розгром ворога переслідуванням — визначали їх тактику. Доказом того, що тактика російських іррегулярних військ була приведена до спільного знаменника, є те, що у ході бойових дій у кожному окремому з'єднанні були загоны від усіх національних формувань імперії. Так, наприклад, в кампанію 1770 року до складу корпусу генерал-майора О. Прозоровського входило 7.000 запорожців, 5.000 калмиків, 4.000 лівобережних і 3.000 донських козаків, два пікінерних, два гусарських, один драгунський полк і загін арнаутів [101, 75 – 76]. Ядром цього з'єднання були регулярні частини, і в бойових умовах дії національних формувань підпорядковувались діям регулярних частин. Крім того, такий спосіб взаємодії значно полегшував генералітету функції контролю, оскільки кожний окремо взятий підрозділ, сформований за національно-територіальним принципом, пильно слідував за подіями і настроями в сусідніх підрозділах.

Війни 30-х — 70-х років XVIII століття довели російській воєнній верхівці недоцільність існування величезної кількості легкої кінноти, яка за бойовими якостями, комплектацією, управлінням і дисципліною більше походила на азіатські військові формування. Після укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору за проектами графа П. Рум'янцева, якого у 1775 році було призначено шефом регулярної кінноти, і графа Г. Потьомкіна — шефа іррегулярної кінноти — була проведена кардинальна реформа російської кавалерії [56, 17]. Упродовж 1775 – 1777 років кавалерійські з'єднання, розквартировані в Новоросійській і Азовській губерніях, отримали нові штатні розклади, при упорядкуванні яких було враховано бойовий досвід, набутий у попередніх війнах [39, 1 – 22; 57, 1 – 29; 62, 38 – 61].

Іррегулярні війська суттєво програвали регулярним, головним чином якістю вогнепальної зброї. Гладкоствольні ударно-кремінні (куркові) рушниці, які з'явилися наприкінці XVII і перебували на озброєнні європейських армій до початку XIX століття, мали дальність стрільби 250 – 300 м., калібр близько 10 – 20 мм., вагу — до 5 кг., скорострільність — один постріл за хвилину і прицільність по груповій цілі до 150 м. Найбільша ефективність вогню була на дистанціях 50 – 80 м. [78, 33; 103, 65]. Заряджалися такі рушниці у XVIII столітті за допомогою паперових патронів. (Кінець патрона треба було відкусити і насипати порох на полку замка, після чого, закривши замок, висипати заряд з кулею в отвір ствола і прибити заряд міцним ударом шомпола). У середині XVIII століття завдяки вдосконаленню патронного заряджання і початку застосування залізних шомполів, скорострільність рушниць регулярних підрозділів збільшилась до 4 – 5 пострілів за хвилину. У цей же час почали поширюватися рушниці з вигнутими прикладами і нарізними стволами, що дозволяло вести прицільний вогонь [71, 33].

Зважаючи на те, що козаки мали рушниці різних зразків і калібрів, в отвір ствола кожної рушниці або пістоля треба було сипати різну кількість пороху і вкладати відповідну калібру кулю. Якщо ж куля була меншою за отвір ствола, її мали загортати в конопляне прядиво або паклю, а вже потім забивати в рушницю. На це витрачалося багато часу. Через це козаки (як піхотинці, так і кавалеристи) мали компенсувати цей недолік збільшенням кількості зброї кожного окремого бійця, що підвищувало вогневу міць підрозділів.

Артилерія російської армії протягом 20-х — 70-х років XVIII століття мала найсучасніші гармати і була кращою в Європі. Гармати могли бити ядрами на дистанцію 1.500 – 2.000 м., а картечю — до 200 м. Найбільш ефективний вогонь ядрами гармати вели на дистанції 250 м. Похідний бойовий запас кожної гармати становив 120 ядер і 30 картузів картечі [58, 86; 80, 17].

Упродовж XVII — першої половини XIX століття гармати заряджалися картузним способом. Картуз являв собою мішок, у якому знаходився бойовий заряд, піддон, ядро або картеч. Картузне заряджання було двох видів — унітарне і роздільне. Унітарний картуз найчастіше являв собою заряд картечі. При комплектації цього заряду клалась відповідна калібру кількість пороху і куль. Роздільне заряджання передбачало окремий картуз з порохом і піддоном, оскільки для кожного окремого пострілу потрібна була відповідна кількість пороху, щоб не спалювати зайвого і прицільно вражати супротивника на кожній окремо взятій дистанції. Бойові заряди поділялись на повні і малі. Вага бойового заряду залежала від ваги ядра або картечі. Ядро подавалось в отвір ствола окремо. Картузи для бойових зарядів виготовлялися з вовни, яка під час пострілу згорала і не залишала тліючих залишків. Запалювався бойовий заряд за допомогою тліючого гнота або спеціальної запалювальної свічки. У XVIII столітті на флоті артилеристи почали застосовувати ударні трубки, які складалися з порожнього стержня пташиної пір'їни, заповненого порохом. Вгорі трубки був сірчаний пістон. Трубка вставлялась у запальний отвір гармати і від удару молотка передавала вогонь бойовому заряду [46, 49 – 51].

Фальконети ж, які становили більшу частину артилерії Війська Запорозького низового, були знаряддям ближнього бою і могли ефективно вражати ворога на відстані до 20 м. У російській армії фальконети являли собою легку фортечну артилерію. В піхотних і кавалерійських з'єднаннях ці гармати являли собою полкову (легку) артилерію і використовувалися лише для відбиття ворожих атак, здебільшого на валах табору або у вагенбургах. Через малий калібр вогнем цих гармат неможливо було маневрувати, і тому російське командування не надавало їм значення. У польових умовах або при облозі ворожих фортець головним вогневим засобом регулярної армії була польова артилерія — 8-фунтові єдиноори

і облогова — 10 – 12-фунтові гаубиці і мортири. З 1758 року російська артилерія почала застосовувати розривні снаряди, які стали головним засобом знищення живої сили супротивника [80, 17]. Однак це нововведення не торкнулося артилерії козацьких формувань, оскільки розривні снаряди, якими стріляли восьмифунтові єдинороги, тримались у великому секреті і під час боїв ці артилерійські системи завжди знаходились під надійним прикриттям піхоти. До того ж, гармати козацьких формувань імперії були здебільшого 3 – 6-фунтовими. Запорозькі артилеристи застосовували лише ядра і картечі [9, арк. 105].

У 1770 році військовий старшина Данило Третяк, який очолював запорозьку флотилію, у рапорті, поданому до Січового Коша, просив прислати хоча б дві більші гармати, аби ворога, не підпускаючи до себе близько, здалеку бити, “бо без таких гармат нам вкрай скрутно; наявні ж у нас гармати дуже близько підпускають приступ ворожий” [10, арк. 130].

Озброєння запорозьких “дубів” саме фальконетами пояснюється тим, що за відсутності палуби на запорозьких човнах застосування відкатних 6 – 8 фунтових гармат було практично неможливим, оскільки для цього потрібно було б повністю переобладнати човен і значно зменшити чисельність команди через велику вагу боезапасу. Так, наприклад, у поході на один фальконет запорозької флотилії мало припадати 100 ядер і 30 зарядів картечі [13, арк. 159]. Восьмифунтова ж гармата того часу без лафета важила 1,5 тонни [80, 17]. Таким чином, важкі гармати на запорозьких “дубах” можна було перевозити, а стріляти лише з берега, бо під час пострілу відкат гармати міг завдати шкоди і човну і людям. За умов обмеженого простору на безпалубному запорозькому човні під час бою перезаряджати, а тим більше перенацілити в інший бік навіть шестифунтову гармату було просто неможливо. У свою чергу, на російських і турецьких палубних плавзасобах можна було встановлювати будь-які гармати. Однопалубні бригаїтини, галери, кончебаси і окремі дюбель-шлюпки могли мати на своєму озброєнні важкі гармати.

Стосовно ведення бойових дій запорозькою піхотою на човнах гребної флотилії, треба зазначити, що вони на той час цілком відповідали тактиці європейської морської піхоти. (В Росії морська піхота з’явилася у 1702 році. В штатних розкладах піхотних полків існували команди гребних суден. З 1705 року з’явилися і полки морської піхоти. Правила дій морських піхотинців на човнах були визначені Морським уставом. Тактика бою на галерах і човнах зводилася до короткої рушнично-гарматної атаки на короткій дистанції і абордажу) [75, 5 – 11]. В ордері П. Рум’янцева від 15 червня 1769 року до кошового отамана Петра Калнишевського стосовно оборони Січі від можливого нападу турецько-татарських військ говорилося, що запорозька піхота “такого неорганізованого і невмілого супротивника сама у змозі відігнати і примусити змінити свої наміри, маючи краще над ним мистецтво як на воді, а особливо на суші” [7, арк. 7].

Таким чином, ми маємо підставу говорити, що спосіб бойових дій запорозького козацтва повністю відповідав завданням збройних сил Російської імперії в боротьбі з турецько-татарською армією, хоча у цілому Військо Запорозьке низове поступалося регулярним підрозділам росіян у технічному оснащенні.

Співвідношення чинів регулярних та іррегулярних військ російської армії визначеним у статутах і настановах не було. Внаслідок цього між російськими офіцерами і командирами козацьких з’єднань постійно виникали суперечки щодо зверхності. Так, у 1769 році генерал-майор М. Зорич передав під командування майора Депресса тисячну команду запорожців. Це викликало обурення запорожців, які відмовились стати під команду майора і надіслали скаргу командувачу армії генерал-аншефу П. Рум’янцеву. Кошовий отаман Петро Калнишевський прохав командувача “визначити із офіцерів такий чин, щоб тутешнім чином і Війську образи бути не могло” [48, 65]. Для розслідування суперечки П. Рум’янець призначив спеціальну “паритетну” комісію, яку очолили М. Зорич і П. Калнишевський. Однак П. Рум’янець надіслав П. Калнишевському листа, в якому роз’яснив принципи воєнної субординації в російській армії. Зокрема П. Рум’янець вказував на те, що у підпорядкуванні запорозького полковника російському майору немає ніякої образи. “Полковник запорозький, — писав П. Рум’янцеві, — на посаді від власного розсуду або вибору Війська, отже, на рахунок лише між своїми чинами. А майорам надається чин від її імператорської величності, і на нього вони мають патент за власноручним її підписом. ... А від усіх часів ще жоден козацький старшина не командував регулярним чиновником” [7, арк. 70]. Подібні інциденти були характерні не тільки для запорожців. Так, наприклад, у тому ж році подібний випадок трапився і з отаманом Війська Донського Степаном Сфремовим [88,

дібний випадок трапився і з отаманом Війська Донського Степаном Єфремовим [88, 312 – 313].

У російських з'єднаннях трофеї, отримані під час бою (зброя, порох, свинець, амуніція, прапори), здавались командувачу армією. Провіант, одяга і цінності з відрахуванням десятої частини на користь поранених належали переможцю. Нездача офіцерами прапорів вела до відставки без абшиту, а рядових — до покарання шпіцрутенами [24, 118 – 120]. Частину ворожих клейнодів і захоплених бранців, зі згоди командувача армії, Запорозький Кіш залишав собі [101, 72 – 80]. Однак траплялись випадки, коли генерали наполягали на здачі усіх захоплених клейнодів, що обурювало запорожців [95, 512 – 513].

Російське командування не розуміло поводження запорожців із звільненими з ворожого полону цивільними особами. Так, під час однієї експедиції у кампанію 1770 року запорожці відбили 100 жидів обох статей, яких татари забрали в ясир на території Речі Посполитої. Цих бранців запорожці утримували у межах своїх володінь силою, хоча, як правило, звільнені бранці мали право повертатись до своїх домівок, або ж добровільно залишатись на Запорожжі як підданці Війська — посполиті. Однак це правило стосувалось лише християн. Запорозька громада змусила євреїв за дозвіл повернутися до Польщі внести викуп, який мав здійснюватись родичами полонених. Відрядженим до родичів полонених делегатам було вказано, що у разі, якщо вони тих грошей у вказаний термін “не вистарчать”, то усі залишені будуть неодмінно насильно похрещені або скарані на горло без усякого помилування [94, 161]. Сума, яку вимагали запорожці, становила 8.000 крб., тобто по 80 крб. на кожного бранця. (Для порівняння: щорічне грошове жалування кошового отамана становило 72 крб.). Це пов'язано, насамперед, з тим, що запорожці мали на меті перетворювати звільнених з татарського полону бранців на своїх підданців, щоб у такий спосіб відтворювати населення Запорожжя у воєнний період.

Вийшовши за межі Запорожжя, делегати звернулися за допомогою до командувача Першої армії генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева. У листах до кошового отамана Петра Калнишевського П. Рум'янцев роз'яснював загальні положення воєнного часу. Зокрема він вказував на те, що по воєнному загальному правилу, полонений, взятий зброєю, належить своєю особою виключно монарху, отже, і свобода його не залежить від партикулярної волі воїна, і тим більше упродовж війни. Фельдмаршал наполягав на негайному звільненні євреїв. “Бо хоча і був у запорожців звичай брати з полонених за викуп гроші, — писав П. Рум'янцев, — але, зважаючи на їх крайнє убогство, належить виказати людяність”. З приводу листів, отриманих від П. Рум'янцева, на старшинській сходці було вирішено взяти з делегатів 600 крб. і відпустити полонених у Польщу [94, 162].

Про такі випадки в російських з'єднаннях не могло бути і мови. Уставом від 1716 року і артикулом воїнським від 1735 року визначалося, що ніхто з офіцерів не має права тримати полонених при собі, якщо ж таке траплялося, то порушника мали лишити чину [24, 120].

Серед інших козацьких формувань російської армії Військо Запорозьке Низове відзначалося найнижчим рівнем дисципліни і антивоєнними настроями [52, 80 – 83]. Причиною цього, на нашу думку, були добросусідські відносини і торгівельні зв'язки запорожців з турками і татарами в мирний час. Внаслідок цього російське командування не могло добитися від Запорозького Коша виконання поставлених завдань. Так, 23 листопада 1736 року президент воєнної колегії генерал-фельдмаршал Б. Мініх писав до імператриці Анни Іоаннівни, що, стосовно розвідування татарських партій і проведення проти них пошуків запорожських козаків, кошовому отаману більше 20-ти разів було запропоновано і під час його перебування в м. Лубнах персонально йому про те оголошено: “тільки такого виконання як від армії Вашої Величності вимагати і суворо примушувати до того неможливо по їх вольності, бо вони і свого кошового отамана слухають мало, а сам він нічого вдяти не може” [31, 222].

Російське командування не чинило по відношенню до запорожців жорстких дисциплінарних заходів. У той же час, за недбале виконання наказів і прорахунки на полі бою в російській армії відповідальність несли навіть вищі чини. Так, на початку війни 1735 – 1739 років президент Воєнної колегії Б. Мініх віддав до суду генералів Гейна, Урусова і Тараканова, яких було розжалувано в рядові [31; 32; 35; 36; 52].

Рядові запорожці не зважали на накази російської сторони і діяли у більшості випадків в інтересах своєї громади. У ході російсько-турецьких війн 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років поширеними були випадки дезертирства сіроми і викрадення коней у російських під-

розділах [102, 20 – 21]. Показовими є події жовтня 1770 року, коли в районі Кизикермена запорозька флотилія за наказом командувача Другої армії генерал-аншефа П. Паніна мала безкоштовно перевезти через Дніпро Буджацьку та Єдисанську орди, які перейшли під російську протекцію. Сталось те, що запорозькі піхотинці не слухаючи ні кошового, ні старшини, протримали татар на перевозі, поки ті не погодились за кожне запорозьке судно надати в день по корові, з кожної гарби — по 25 пар, а за голову худоби — по 5 пар (одна пара дорівнювала 3 деньги). Крім того, у хана цих орд Мамбет-бея було розграбовано гарбу і відбито трьох полонянок, а сам він три дні чекав на переправу [89, 355]. Хоча даний вчинок запорожців не зашкодив намірам уряду по налагодженню добрих стосунків з новими підданими імператриці, а лише призвів до незначного непорозуміння між сторонами, це дало підставу Катерині II п'ять років потому в указі про ліквідацію Запорозької Січі заявити: “Не міг і не може бути корисним вітчизні цих якостей політично різноманітний і юродивий склад членів, що живуть у майже повній від світу і природнього співіснування ізольції, щонайбільш від грабунку посеред сусідніх народів, незважаючи на священні з ними обставини миру і дружби” [30, 562].

З 1754 року російський уряд виношував ідею про корінну зміну устрою Запорозької Січі. Відомо кілька урядових проектів ліквідації самоврядування Січі та виборності старшин. Царські власті вважали “непорядком” саме демократичні прямі вибори на загальновійськовій раді Запорозької Січі, під час яких вибір старшини “не від старих і розумних людей і не від курінних отаманів залежить”, а саме від сіромах. Принагідно зазначити, що ліквідації самоврядування і виборності старшини бажала і сама запорозька верхівка. Так, наприклад, один з проектів скасування виборів і принцип призначення запорозької старшини урядом розробив військовий писар Павло Чернявський, який, побоюючись розправи рядових козаків, просив російську воєнну адміністрацію не зазначати його прізвища в офіційних документах [51, 244 – 245]. Намірам уряду протистояло лише рядове козацтво, завдяки якому старшина не могла знищити демократичні порядки. Отже, лояльність командування по відношенню до запорозької старшини пояснити можна лише тим, що саме на неї міг спертися уряд у заохоченні рядових козаків до військової служби у воєнний час.

За виконання бойових завдань, звичай, запорожці отримували від командування армії грошові винагороди. Так, наприклад, у 1735 році запорозькі розвідники, які ходили в пошук проти татар, отримали від генерал-фельдмаршала Б. Мініха по 20 карбованців [95, 268 – 269]. 19 квітня 1737 року партія запорожців, яка діяла на човнах у пониззі Дніпра, привела до штабу армії декількох полонених, за що отримала 185 карбованців [31, 318]. Крім того, усі здобуті козаками трофеї з дозволу Б. Мініха залишались переможцям як матеріальне заохочення [33, 94]. У реляції П. Рум'янцева до Катерини II від 29 серпня 1771 року про блискучу перемогу запорозької човнової команди на Дунаї говориться: “За вище описаний подвиг їх у відбитті турецької флотилії шести отаманам по десять карбованців, а рядовим — 300 по 2 карбованця видав я з екстраординарної суми в нагороду” [40, 475]. Крім грошової винагороди за виконання окремих бойових завдань у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 років, запорожці отримували медалі. Військові старшини, як правило, одержували золоті медалі, полкові — срібні, а рядові козаки — солдатські. Але траплялися випадки, коли золотими медалями нагороджували полкових старшин і хорунжих [11, арк. 13, 44, 45, 59 – 61]. Кошового отамана Петра Калнишевського було нагороджено золотою медаллю (з діамантами на голубій стрічці) [11, арк. 6]. Крім того, від імені імператриці Катерини II як “особливі знаки монаршої милості” Військо Запорозьке отримувало грамоти [11, арк. 56]. Зазначимо, що до воєнних подій 1768 – 1774 років запорозьке козацтво, як нагороду за бойову службу, визнавало клейноди-регалії Війську, грошову винагороду окремим командам, а також здобуті козаками трофеї, як доказ своєї перемоги над супротивником. Але слід зазначити, що упродовж 1771 – 1774 років, у цілому ряді випадків, Запорозький Кіш звертався із клопотаннями про нагородження старшин медалями до командувачів армій та високих сановників у столиці [11, арк. 59 – 61; 13, арк. 43]. Отже, на нашу думку, призначення медалей і грамот, заведених у регулярній армії, були для Війська Запорозького певним моральним заохоченням з боку російської влади, у тому числі і до майбутнього реформування (на зразок Слобідських козацьких полків).

Упродовж 1736 – 1768 років Запорозька Січ була не тільки базою формування повстанських загонів для дій проти польської шляхти на Правобережжі, а й одним із важливих центрів гайдамацького руху. За великим рахунком, на Запорожжі проти гайдамаків висту-

пала лише старшина, яка, обставляючи себе розкішшю на зразок російських поміщиків та польської шляхти, боялася зіпсувати стосунки з урядом [64, 315 – 317, 322; 81, 107 – 108; 93, 143, 175 – 183]. Російський уряд був роздратований участю окремих запорозьких ватаг у національно-визвольному повстанні проти польського гніту на Правобережжі. До того ж офіційним приводом оголошення Туреччиною війни проти Росії стали події червня 1768 року, коли загін гайдамаків, у складі якого нібито були запорожці, переслідуючи польських конфедератів вдерся у м. Балту, яке належало кримському хану [74, 556].

На початку війни події на Запорозжжі тримали російський уряд у напруженні. Так, 26 грудня 1768 року на Січі вибухнуло повстання сіроми, спрямоване проти запорозької старшини. Приводом до повстання була промова кошового отамана Петра Калнишевського на загальновійськовій раді, де запорозьку громаду було поінформовано про монарші повеління стосовно війни Росії з Туреччиною. Антиурядові настрої козацьких низів призвели до того, що озброєний натовп розігнав старшин, пограбував їх оселі і звільнив козаків, засуджених Кошем за гайдамацтво [63, 100; 95, 443]. Хоча каральному загону, який складався з російських солдатів і заможних запорожців вдалося розправитися із сіромою на Січі, повстання перекинулося на паланки, де козаки мали “пофалки” звільнити з Новосіченського ретраншементу заарештованих повстанців [63, 102]. Крім того, планувалася спроба прилюдно застрелити кошового з пістоля. Козака, який мав намір це зробити, старшинам вдалося заарештувати. У паланках сірома громилла і палила оселі старшин. Місцева адміністрація не могла впоратися з грабіжниками [63, 103]. Таким чином, повстання грудня 1768 – березня 1769 року засвідчило, що запорозьке рядове козацтво, виступаючи проти старшини і політики російського уряду щодо запорозьких земель, не бажало брати участі у черговій війні з Османською імперією.

Після ліквідації інституту гетьманства і з початком адміністративно-територіальних реформ на Лівобережжі і Слобожанщині протягом 1764 – 1765 років політика російського уряду по відношенню до Запорозької Січі була спрямована на звуження автономії низового війська. Крім того, з утворенням Новоросійської губернії на базі Бахмутської провінції, поселень Української укріпленої лінії, Нової Сербії, Слов’яносербії, Новослобідського, Полтавського і Миргородського полків утворилася потужна прикордонна лінія, яка відірвала Запорозжжя від безпосереднього межування з Річчю Посполитою, Лівобережжям і Слобожанщиною. Через це втрачалась значимість Запорозжжя як прикордонної окраїни імперії. Разом з цим, у другій половині 60-років XVIII століття посилювалось захоплення запорозьких угідь військовими поселенцями Новоросійської губернії, число яких у краї постійно збільшувалось. Це викликало відчутну протидію козацької громади, яка всіма можливими заходами намагалась відстояти свої землі. Межові суперечки часто переростали у збройні сутички [56, 8 – 39]. Упродовж 1765 – 1775 років Запорозький Кіш наполегливо відстоював інтереси низового війська у Петербурзі [95, 391 – 410, 535 – 550].

З 1764 року Запорозжжя підпорядковувалося II-й Малоросійській колегії, президентом якої було призначено генерал-поручика П. Рум’янцева. Водночас прикордонна і розвідувальна служби Війська Запорозького низового залишались у компетенції київського генерал-губернатора, на посаді якого в означений період перебував генерал-аншеф Ф. Воейков. Відразу після призначення на посаду П. Рум’янцев надіслав на Січ ордер, за яким перед запорозькою громадою ставилась вимога, щоб нових виборів старшини не було, а до указу на посадах залишалася колишня старшина на чолі з чинним кошовим отаманом Григорієм Федоровим. Запорозжці зрозуміли ордер П. Рум’янцева, не підтверджений височайшою грамотою, як образу, оскільки наказ суперечив правам та привілеям низового війська. Козацька громада виборів не відмінила [95, 396].

Подальші заходи П. Рум’янцева щодо посилення контролю над Запорозжжям викликали невдоволення як серед рядового козацтва, так і серед старшини. На початку 1765 року Козацька громада відрядила до імператриці Катерини II депутацію з проханням “найдоватися під Іноземною колегією” [72, 70]. У ході цієї депутації запорожці сподівалися вирішити і питання захисту своїх територій від захоплення військовими поселенцями Новоросійської губернії. Депутацію очолив новообраний кошовий отаман Петро Калнишевський. Протягом 1765 – 1766 років депутати разом з кошовим отаманом відстоювали свої вимоги в урядових установах, але вирішення проблем Війська Запорозького низового затягувалось російською верхівкою і ніяких рішень прийнято не було [95, 393 – 398].

У січні 1767 року полковий старшина Війська Запорозького низового Павло Савицький написав донос на кошового отамана Петра Калнишевського, що той, приїхавши з Петербурга на Січ, мав розмову з військовим писарем Павлом Головатим, у ході якої було вирішено, що якщо найближчим часом прикордонні суперечки між Запорожжям і Новоросійською губернією уряд не вирішить на користь Січі, то вони виберуть у Війську двадцять “добрих молодців” і пошлють їх до турецького султана з проханням, аби той прийняв Військо Запорозьке низове під свою протекцію, а козацьку громаду сповістять, щоб усі були готові до походу, не впускали у свої кордони російські регулярні команди, а з турками та татарами жили “смирно і дружньо.” Далі Павло Савицький писав, що військовий осавул після цієї розмови був відсутнім на Січі більше двох тижнів (ймовірно об’їжджаючи Запорожжя для обговорення ситуації з паланковою старшиною) [34, 204 – 205].

У 1768 році Запорожжя було втягнуте у політичні інтриги Франції, Туреччини, Криму і Барської конфедерації, направлені проти Росії. Зокрема турецький уряд, підбурюваний Францією, через кримського хана і ногайських мурз відряджав до Січі своїх посланців з листами, переповненими лестощами та запевненнями у дружбі, а то і неприємними погрозами. Запорозькі старшини неодноразово зустрічались з окремими уповноваженими султаном посадовцями, які обіцяли Війську Запорозькому низовому у разі переходу під протекцію Порти “усі вигоди і достатнє жалування” [1, арк. 3, 7]. Стосовно “кондицій” з запорожцями домовлявся калга-султан. У разі згоди запорожці мали на знак своєї вірності турецькому султану першими напасти на росіян. За це запорожці мали отримувати в 3 – 4 рази більшу платню, ніж отримували від російського уряду. У підтвердження дружніх намірів по відношенню до запорожців хан відпустив з полону 70 запорожців і 5 мешканців Лівобережжя [95, 451 – 452]. Відмова Коша мала призвести до нападу татар на Запорожжя [1, арк. 8 – 9].

Кошовий отаман Петро Калнишевський повідомив про ці факти безпосередніх своїх начальників — президента Малоросійської колегії П. Рум’янцева, начальника Української укріпленої лінії генерал-майора О. Ісакова та київського генерал-губернатора Ф. Воейкова і запевнив, що Військо Запорозьке низове, дотримуючись присяги і закону, залишається вірним Росії, а в разі руху татар до кордонів буде чинити опір і на турецькі пропозиції не пристане [1, арк. 5].

17 грудня 1768 року Катерина II в листі до П. Рум’янцева писала, що до неї через Польщу дійшло повідомлення про присутність на Січі французького агента Тотлебена (якого перед цим було вигнано з російської служби) для збурення запорожців проти Росії. Відряджені П. Рум’янцевим для арешту Тотлебена офіцери повернулися із Січі ні з чим [67, 216]. П. Рум’янець у листі до Катерини II писав: “Не вкладається те в моєму розумінні, як би міг султан такого емісара відрядити прямо і явно до цього Війська, не маючи запевнень і приводу. ... Не можу уявити, яку можна було б листування у цій матерії продовжувати підданому з ворогом, яка при нинішніх обставинах скільки пересудів зробити може височайшим інтересам Вашої Величності з міркувань, що Військо Запорозьке не одноземці, а різних націй складають народ” [97, 299].

Уряд не став вимагати від Запорозького Коша пояснень відносно того, що ворожий посланець перебував декілька днів на Січі і був відпущений до султана з листом від Війська Запорозького низового, а не переданий до рук київського генерал-губернатора, як те належало зробити. Навпаки, уряд подякував за надану інформацію і дав доручення схилити татарські орди до переходу під російську протекцію [25, 9 – 16]. Таким чином, Військо Запорозьке низове, не являючи значної військової сили, грало помітну роль у політиці Петербурга на Півдні. П. Рум’янець з цього приводу писав: “Одне їх Військо не скільки важливе для захисту кордонів, скільки привабливе іншим державам” [97, 299]. Але як би там не було, зносини Коша з Туреччиною і донос Павла Савицького уряд не випустив з поля зору, і в 1775 році, посилаючись на ці випадки, звинуватив Військо Запорозьке низове у зраді [30, 565].

Невдовзі Тотлебен було поновлено на російській службі [48, 124]. З огляду на це, можна припустити, що Тотлебен у 1768 році був подвійним агентом і діяв виключно на користь Росії, дискредитуючи Військо Запорозьке низове в очах європейської спільноти.

Основним джерелом, на яке посилались дослідники XIX століття стосовно зносин запорожців з Тотлебеном, були “Записки” барона Тотта, який був французьким резидентом при дворі кримського хана і брав безпосередню участь у військово-політичних діях 1768 –

1769 років. Проте “Записки” Тотта були взяті під сумнів у Франції та Німеччині ще сучасниками і колегами Тотта [48, 125]. Російський історик В. Смирнов, досліджуючи історію Кримського ханства XVIII століття, вказував на те, що свідчення барона Тотта не збігаються з архівними документами Кримського ханства [96, 257]. До того ж, стосовно таємних зв'язків Коша з Кримом та французькою агентурою, не виявлено жодного документа.

Водночас треба зазначити, що бунт сіроми у грудні 1768 року не може бути пов'язаний з діяльністю ворожої агентури на Січі. Факт нападу татарської орди на Запорожжя у січні 1769 року спростовує будь-які спекуляції окремих дослідників з цього приводу. Твердження Тотта про те, що нібито Кіш на початку війни всерйоз розглядав пропозиції Порти і діяв узгоджено з татарами, не можуть бути доказом “зрадницьких тенденцій” запорожців, оскільки перші повідомлення про стосунки останніх з Тотлебенем надійшли з Польщі, у чому чітко розпізнається контрінформація з боку антиросійської опозиції польських магнатів і турецько-татарської верхівки.

В указі Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі стосовно виступу сіроми на початку війни говориться, що рішення про ліквідацію було прийняте “не менше як за образу Нашої Імператорської Величності через вчинки і нахабство, вчинене від цих козаків у непокорі Нашим Височайшим повелінням” [30, 560]. Стосовно нападу татар у 1769 році на Запорожжя і Новоросійську губернію у цьому ж указі говориться, що “на самому початку останньої з Портою Оттоманською війни багато запорозьких козаків замислили, забувши страх божий і винну Нам і вітчизні вірність, перейти на ворожу сторону, так і насправді ні звістки військам Нашим не подали вони про наближення до кордонів тодішнього кримського хана, а також йому в поході, скільки є, не зашкодили, будучи для того в достатніх силах” [30, 563].

Впродовж 1769 – 1770 років виступи козацької сіроми на Запорожжі не вщухали. Так, у 1769 році запорожці підтримали антиурядове повстання Дніпровського і Донецького пікінерних полків, яке було придушене на початку 1770 року. Упродовж грудня 1769 — березня 1770 років на Січі проти старшини виступили козаки Корсунського куреня. У цей же час частина козаків Щербинівського куреня планувала убити кошового отамана і військову старшину, вигнати російський гарнізон із Січі і підкоритися Туреччині. Через велику кількість змовників ця інформація дійшла до Коша і заколот було придушено в зародку [95, 444].

Упродовж існування Нової Січі по відношенню до протизаконних дій запорожців російське командування ставилось обережно. Усі конфліктні ситуації мали вирішуватись при представниках Запорозького Коша. І тільки у випадку, коли Кіш виключав козака з Війська, той підлягав російському судочинству [48, 21].

Таким чином, впродовж усього існування Нової Січі Військо Запорозьке низове не було зацікавленим у конфронтації з південними сусідами — турками і татарами. Ескалація російсько-турецьких збройних конфліктів призводила до протистояння рядового козацтва із старшиною та російським командуванням. Причина цього крилася в тому, що добробут запорозьких козаків полягав у мирному співіснуванні і торгівлі з Очаковом і Кримом, а бойові дії вели лише до спустошення краю.

Як показала селянська війна 1773 – 1775 років під проводом О. Пугачова, козацькі формування становили небезпеку для влади. Саме це й було причиною того, що уряд визначився у позиції до окремих воєнно-адміністративних структур, однією з яких було Військо Запорозьке низове. Єдиним козацьким військом, до якого уряд виявляв на той час прихильність — Військо Донське.

Це пояснюється тим, що відразу після розгрому повстання на Дону під проводом К. Булавіна 1707 – 1708 років цар Петро I провів у Донському козацькому війську корінні реформи. Зокрема головною особою став військовий отаман, який призначався на довічну службу царем. З 1738 року отаман підлягав Воєнній колегії. Старшини з виборних перетворились у жалуваних (призначених) і заснували канцелярію військових справ (підзвітну Воєнній колегії). Значення військового “кругу” з кожним роком слабшало. Вся влада зосередилася в руках козацької верхівки. На місцях, у станицях, старшини мали необмежені права. Для спостереження за настроями козацької маси уряд побудував фортеці Святої Анни на Дону і Дмитра Ростовського біля Черкаська. Але головним було те, що воєнна служба донських козаків перетворилась із добровільної в обов'язкову. Військовий отаман був зобов'язаний виставляти людей на всі ділянки воєнних дій російської армії. Крім того,

на донських козаків була покладена служба по придушенню антиурядових виступів у місцевостях, що прилягали до земель Війська Донського. У ході російсько-турецької війни 1735 – 1739 років Військо Донське виставило 10 000 козаків, у російсько-шведську війну 1741 – 1743 років — 6000, у Семирічну війну 1756 – 1762 років — 16 000, а в російсько-турецьку 1768 – 1774 років — 22 000 козаків [45, 16 – 26].

Військо Запорозьке низове періоду Нової Січі значно поступалося Війську Донському в довірі з боку уряду. На відміну від донців, російське командування використовувало запорожців лише проти турецько-татарських військ і для боротьби з гайдамаками. Головним завданням Війська Запорозького низового була охорона кордону з Кримським ханством у Північному Приазов'ї і Причорномор'ї. Військо Запорозьке низове не брало участі в російсько-шведській війні 1741 – 1743 років і Семирічній у 1756 – 1762 роках. У першому випадку Військо Запорозьке низове мало прикривати імперію з півдня і облаштовувати землі, офіційно закріплені за Росією Белградським мирним договором. У другому випадку досвід російсько-турецької війни 1735 – 1739 років показав, що будь-які пересування запорожців територією Речі Посполитої призводять до збройних конфліктів з польською шляхтою [31, 205, 241; 32, 64, 334; 33, 364, 387].

Військо Запорозьке низове, як складова частина збройних сил Російської імперії, у порівнянні з іншими козацькими військами, що мали військовий та адміністративно-територіальний сотенно-полковий устрій і постійний штатний розклад підрозділів, було незручним для контролю і управління з боку російської сторони. В очах російської правлячої верхівки курінний поділ, відсутність постійних штатних підрозділів, невизначеність кількісного складу Війська і населення Запорозьких Вольностей, політична нестійкість і амбіції старшини щодо особливого статусу Запорожжя в регіоні виключали можливість часткових змін за зразком Війська Донського і кардинальних змін, що відбулися на Слобожанщині у 1764 році. Водночас вищезгадані моменти не були головними причинами ліквідації Запорозької Січі у 1775 році. До того ж, в указі імператриці Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі немає жодного пункту, який би засвідчував воєнну неспроможність запорозького козацтва.

Головною ж причиною ліквідації Запорозької Січі, на нашу думку, є те, що вона, як окрема воєнна, економічна й адміністративно-політична організація, після поразки Туреччини у 1774 році і фактичного підкорення Росією Кримського ханства стала на заваді експансіоністській політиці Петербурга на Півдні. Привід для ліквідації Січі був викладений в указі Катерини II, але причини слід шукати у тій політиці, яку проводив уряд у Запорозькому краї після 1775 року. Ліквідація Запорозької Січі пов'язана, перш за все, з комплексом адміністративних і воєнних реформ Російської імперії 60-х — 80-х років XVIII століття (одним із завдань якого було знищення козацького устрою України) і була лише епізодом у зломі Катериною II петровського адміністративно-територіального поділу держави, що існував з 1708 року.

Після Ліквідації Січі частина запорозьких старшин, що заслужила довіру з боку російського уряду, отримала офіцерські чини. Катерина II з цього приводу зазначила: “Старшинам, які служили порядно і мають похвалу від наших військових начальників, оголосити Нашу Імператорську милість і що вони відповідно службі і знанням їх отримають ступені” [30, 564]. Так, офіцерські чини отримали військові старшини Сидір Білий, Логвин Мощенський, полковники Іван Білий, Іван Височан, Опанас Ковпак, Харко Чепіга, полкові старшини Павло Тимківський, Антон Головатий та багато інших [95, 572]. По відношенню до рядового козацтва імператриця визначила: “Усім приватним членам колишніх запорозьких козаків Всемиловитіше велено, не бажаючих залишатися на постійному проживанні у своїх місцях, відпустити їх на батьківщину, а бажаючих тут оселитися – дати землю для довічного проживання” [30, 564]. Репресії ж щодо частини запорозької верхівки (у тому числі і кошового отамана Петра Калнишевського) після ліквідації Січі, на нашу думку, мали служити певним доказом “вин” запорожців перед імператрицею і демонстрацією правомірних дій уряду для громадської думки як Росії, так і Європи. Неможливість існування запорозької громади у межах дії феодально-кріпосницьких порядків призвела до виходу найактивнішої і політично свідомої частини козаків за межі Російської імперії.

Ліквідація Січі не означала того, що запорозькі козаки не цікавили уряд як воєнна сила. Знищуючи Січ, царат, перш за все, планував знищити автономний устрій Війська Запорозького низового, відібрати землі і поступово закріпачити селян, які проживали у межах

Запорожжя. Крім того, за мирним договором з Туреччиною 1774 року Росія не зробила суттєвих територіальних надбань. Отже, цілком логічно, що землі Війська Запорозького низового, закріплені за російською короною Белградським мирним договором 1739 року, були роздані імператрицею Катериною II своїм офіцерам і генералам у нагороду. Інакше верховна влада держави, в якій домінували феодальні відносини, вчинити просто не могла. Більше того, роздача запорозьких земель російським дворянам робила останніх зацікавленими у подальшому просуванні держави на південь.

Недоцільністю існування запорозького козацтва як воєнної сили ліквідацію Січі пояснювати не можна ще й тому, що впродовж останньої чверті XVIII століття на півдні України уряд створював нові козацькі формування з числа міщан, державних, монастирських і викуплених селян, селян-одновірців, колишніх козаків і арнаутів (греків, албанців, молдаван, волохів, болгар, сербів і турків, які перейшли на російську воєнну службу). Так було створено Грецьке (Албанське) козацьке військо, Бузьке і Катеринославське (Новодонське) козацьке військо. Усі ці війська мали структурну організацію на зразок Війська Донського [74, 574]. Але з огляду на особливості комплектації, козаки цих військ мали значно нижчі бойові якості, ніж запорозькі, слобідські та лівобережні.

Створення у 1788 році на базі колишніх запорожців Чорноморського війська вірних козаків, яке мало структурну організацію, аналогічну структурній організації Війська Запорозького низового, свідчить про те, що воєнна верхівка Російської імперії визнавала колишні заслуги запорожців і набутий ними протягом століть воєнний досвід. У бойових діях російсько-турецької війни 1787 – 1791 років брало участь понад 12 500 козаків-чорноморців [74, 574]. Таким чином, у кількісному відношенні Чорноморське козацьке військо не поступалося Запорозькому. Разом з тим, Чорноморське козацьке військо вже не мало такої соціально-економічної бази, яке мало Запорозьке. Саме це і є доказом того, що в ліквідації Запорозької Січі уряд мав на меті перш за все зміну політичних і соціально-економічних відносин на півдні України.

Загалом, підводячи підсумки сказаного, з упевненістю можна стверджувати, що повертаючись у 1734 році під російську протекцію, Військо Запорозьке низове розраховувало повернути за допомогою російської зброї права на свої землі, які з 1714 року офіційно належали Кримському ханству. Інакше повертатись під російську протекцію просто не було сенсу. У свою чергу, російський уряд, залучаючи запорожців на службу, розраховував створити прецедент для своїх претензій на ці землі і спровокувати верхівку Османської імперії першою розпочати бойові дії проти росіян (насамперед, проти запорожців). За Белградським мирним трактатом 1739 року Військо Запорозьке низове потрапило у повне і безпосереднє підданство російській короні навіть щодо поземельного володіння, оскільки, згідно з нормами міжнародного права, територія володінь Нової Січі офіційно відійшла від Османської імперії до Росії, верховна влада якої від цього часу могла розпоряджатися як територією, так і населенням краю без озирання на сусідні держави. Упродовж усього існування Нової Січі для російського уряду важливим було утримати Військо Запорозьке низове під своєю владою і встановити над ним повний контроль. Однак цілковитий контроль Війська Запорозького низового став можливим лише у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 років.

Щорічне грошове і хлібне жалування російського уряду Війську Запорозькому низовому для рядових козаків не мало суттєвого значення. Більша частина жалування призначалася для старшини. Обсяги виданих запорожцям російською стороною боєприпасів, провіанту, фуражу і платні у воєнний час становили 5 – 10 % від необхідного. Озброєння і забезпечення покладалося на самого козака. Запорозький Кіш організовував лише косовиці для військових коней і забезпечення січового гарнізону. Зимові постої неодружених козаків влаштовувалися в помешканнях посполитих і зимівниках заможних запорожців. Жалюгідні розміри державної платні викликали невдоволення рядових козаків як урядом, так і старшиною. Російська сторона не дотримувалась угоди, підписаної у 1734 році (напередодні присяги Війська Запорозького низового російській короні) про 20-тисячне жалування. Упродовж 1737 – 1775 років Військо Запорозьке низове отримувало 3 – 5 частину від зазначеної у договорі суми. Внаслідок цього жалування рядового козака Війська Запорозького низового було меншим у 3 – 5, а старшини — у 7 – 9 разів. У порівнянні з іншими козацькими військами Російської імперії, Військо Запорозьке низове отримувало найнижчу платню, що було певним дискримінаційним заходом з боку уряду. У свою чергу, запорозькі

козаки вважали себе зобов'язаними уряду у несенні військової служби відповідно відношенню останнього до проблем Низової козацької громади. Військо Запорозьке низове періоду Нової Січі було самодостатньою воєнно-політичною структурою і в економічному відношенні не залежало від російського уряду. Забезпечення боєприпасами, фуражем і провіантом, головним чином, покладалося на самих козаків, а норми видачі, встановлені російським командуванням, були незначною часткою від необхідного.

У технічному оснащенні Військо Запорозьке низове значно поступалося регулярним підрозділам, насамперед в артилерії. Упродовж усього існування Нової Січі запорозьке козацтво не було зацікавленим у конфронтації з південними сусідами — турками і татарами, а ескалація російсько-турецьких збройних конфліктів була причиною напружених стосунків між рядовим козацтвом та старшиною, якій доводилось виконувати розпорядження російського командування.

У порівнянні з іншими козацькими військами, які мали військовий та адміністративно-територіальний сотенно-полковий устрій і постійний штатний розклад підрозділів, Військо Запорозьке низове було незручним для контролю і управління з боку російської сторони. У складі збройних сил Російської імперії Військо Запорозьке низове значного місця не займало. Крім війн з Османською імперією 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років і боротьбою з гайдамаками, Військо Запорозьке низове не було задіяне урядом в інших військових акціях. Для російської сторони мала значення лише територія земель Війська Запорозького низового як плацдарм для удару по Криму і було важливим не стільки використати запорожців у війнах, скільки утримати їх від переходу назад у турецьке підданство.

Недовіра уряду до запорозького козацтва була викликана невизначеністю чисельності Низової козацької громади, найнижчим рівнем дисципліни серед інших козацьких з'єднань російської армії, безпосереднім сусідством і незацікавленістю запорожців у конфронтації з потенціальним супротивником Росії на Півдні, а також “політична нестійкість” і амбіції старшини щодо особливого статусу Запорозжя в регіоні. Давні демократичні традиції, курінний поділ і відсутність постійних штатних підрозділів виключали можливість проведення російською верхівкою кардинальних або хоча б часткових змін у Війську Запорозькому низовому, як було вчинено упродовж XVIII століття в іррегулярних військах, що мали сотенно-полковий устрій (Військо Донське, слобідські та лівобережні козацькі полки). Саме це було причиною ряду провокаційних заходів уряду по відношенню до Війська Запорозького низового напередодні російсько-турецької війни 1768 – 1774 років, що мало дискредитувати Низову громаду в очах світової спільноти і створити прецедент для рішучого наступу на запорозьке козацтво з метою корінних змін політичних і соціально-економічних відносин у регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Російський державний воєнно-історичний архів у Москві, ф. ВУА, спр. 1837.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 59, спр. 560
3. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 85.
4. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 234.
5. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 235.
6. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 242.
7. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 247.
8. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 251.
9. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 255.
10. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 257.
11. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 283.
12. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 284.
13. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 285, 285а.
14. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 286.
15. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 294.
16. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 297.
17. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 309.
18. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 313.
19. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 323.
20. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 325.
21. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 328.
22. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 338.
23. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 345.

24. Артикул воинский с кратким толкованием. — СПб.: Печ. при Гос. Военной коллегии, 1735. — 255 с.
25. Архив Государственного совета. — Т.1. Совет в царствование императрицы Екатерины II. 1768 – 1796 годы. Протоколы Совета. — Ч.1. — СПб.: Тип. 2-го отд. Собств. Е.И.В. канцелярии, 1869. — 932 с.
26. Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713 – 1776. — К.: Наукова думка, 1994. — 232 с.
27. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1998. — 696 с.
28. Байов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 годов. Приложение к первому тому исторической монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Первые три года войны. — СПб.: Электро-тип. Н.Я.Стойковой, 1906. — 205 с.
29. Байов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 годов. Приложение ко второму тому исторической монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. — СПб.: Электро-тип. Н.Я.Стойковой, 1906. — 338 с.
30. Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. Збірник документів. — К.: Наукова думка, 1970. — 659 с.
31. Масловский Д.Ф. Всеподданейшие донесения графа Миниха. — Часть I. Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов. — Вып.10. — СПб., 1897. — 329 с.
32. Масловский Д.Ф. Всеподданейшие донесения графа Миниха. — Часть II. Донесения 1737 и 1738 годов // Сборник военно-исторических материалов. — Вып.11. — СПб., 1899. — 517 с.
33. Масловский Д.Ф. Всеподданейшие донесения графа Миниха. — Часть III. Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736 – 1739 годы // Сборник военно-исторических материалов. — Вып.13. — СПб., 1903. — 398 с.
34. Медали, относящиеся к Екатерине II и Павлу I // Собрание русских медалей, изданное по высочайшему повелению. — Вып.3. — СПб., 1841. — 86 с.
35. Мышлаевский А.З. Приказы графа Миниха за 1736 – 1738 годы. Генералитетские рассуждения за 1736 – 1739 годы // Сборник военно-исторических материалов. — Вып.14. — СПб., 1904. — 337 с.
36. Мышлаевский А.З. Журнал, веденный при главной армии Ея Императорского Величества Анны Иоанновны во время кампании 1737 года и инструкция для действий войск против турок. Диспозиция боевого порядка и маневров в генеральной баталии с турками // Сборник военно-исторических материалов. — Вып.15. — СПб., 1904. — С. 1 – 67.
37. Пехотный строевой устав. — СПб.: Печ. при Гос. Воен. коллегии, 1768. — 160 с.
38. Расписание, в каких местах, для предосторожности чрез всю зиму от неприятеля из войска Запорожского, учреждены посты. Рескрипты князю Долгорукову по Запорожскому низовому войску // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т.9. — Одесса, 1875. — С. 200 – 211.
39. Стат одного полевого гусарского полку, который имеет состоять в шести эскадронах. — СПб.: Тип. Гос. Военной коллегии, 1775. — 22 с.
40. Румянцев П.А. Документы: В 3 т. — Т.2. — М.: Воениздат, 1952. — 864 с.
41. Судьенко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа П.А.Румянцева. Часть 2. 1770 – 1774 гг. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском ун-те. — Кн.2. — М., 1865. — С. 3 – 318.
42. Устав воинский : В 4-х частях. — Ч.1. О конной экзерциции. — СПб.: Печ. при Гос. Военной коллегии, 1766. — 276 с.
43. Устав воинский. — Ч.3. О стрельбе. О марше обыкновенном и форсированном. Об отдании чести. — СПб.: Печ. при Гос. Военной коллегии, 1766. — 235 с.
44. Учреждение и статьи поселенных в Новороссийской и Азовской губерниях гусарских и пикинерных полков. — СПб.: Тип. Гос. Военной коллегии, 1777. — 71 с.
45. Агафонов О. Казачьи войска Российской империи. — М.: Воениздат, 1995. — 560 с.
46. Агренич А.А. От камня до современного снаряда. — М.: Воениздат, 1954. — 164 с.
47. Александров П.Г. Унікальний документ з історії Підпіленської Січі // Південа Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вип.4(5). — Запоріжжя, 1999. — С. 208 – 213.
48. Апанович О.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов: Дис. канд. ист. наук. — К., 1949. — 348 с.
49. Апанович О.М. Запорізьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII століття // Наукові записки інституту історії АН УРСР. — Т.5. — К., 1953. — С. 115 – 136.
50. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. — К.: Наукова думка, 1969. — 223 с.
51. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — 236 с.
52. Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. — Т.1. Первые три года войны. — СПб.: Электро-тип. Н.Я.Стойковой, 1906. — 556 с.

53. Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов. — Т.2. Кампания 1739 года. — СПб.: Электро-тип. Н.Я.Стойковой, 1906. — 347 с.
54. Байов А. Эпоха Миниха // Курс русского военного искусства. — Вып.3. — СПб., 1909. — 91 с.
55. Байов А. Эпоха императрицы Екатерины II // Курс русского военного искусства. — Вып.5. — СПб., 1909. — 231 с.
56. Байов А. Очерк военного искусства и состояние русской армии при ближайших приемниках Петра Великого // История русской армии и флота. — Выпуск 2. — М., 1911. — 176 с.
57. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. — М.: Воениздат, 1958. — 645 с.
58. Будинский П. Запорожское казачество // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 227 – 288.
59. Военный словарь: В 2 т. — Т.1. — М.: Тип. Селиванского, 1818. — 275 с.
60. Военный словарь. — Т.2. — М.: Тип. Селиванского, 1818. — 268 с.
61. Военный энциклопедический словарь. — М.: Воениздат, 1984. — 866 с.
62. Галем. Жизнь графа Миниха, императорского российского генерала-фельдмаршала: Пер. с нем.: В 2 т. — Т.1. — М.: Университетская типография, 1806. — 227 с.
63. Голобуцкий В.А. Чёрноморское казачество. — К.: Госполитиздат УССР, 1956. — 415 с.
64. Голобуцкий В.А. Гайдамацкое движение на Запорожье во время “Колеивщины” и крестьянского восстания под предводительством Е.И.Пугачева // Исторические записки. — Т.55. — М.: Изд. Акад. наук СССР, 1956. — С. 310 – 343.
65. Голобуцкий В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 414 с.
66. Головинский П. Слободские казацкие полки. — СПб.: Тип. Н.Тиблена, 1864. — 246 с.
67. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 року // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн.11. — К., 1927. — С. 209 – 241.
68. Дебу И. О Кавказской линии и Чёрноморском войске. — СПб.: Тип. К.Крайа, 1829. — 465 с.
69. Долгоруков С.Н. Хроника российской императорской армии. — СПб.: Печ. при Морском кад. корпусе, 1799. — 288 с.
70. Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т.31. — Одесса, 1913. — С. 54 – 74.
71. Жилин П.А. История военного искусства. — М.: Воениздат, 1986. — 442 с.
72. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т.31. — Одесса, 1913. — С. 54 – 74.
73. Иванов П.А. Обзор состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. — СПб. Тип. Н.Тиблена, 1864. — 317 с.
74. История Украинской ССР: В 10 т. — Т.3. — К.: Наукова думка, 1983. — 720 с.
75. Камалов Х.Х., Носов И.В., Сорокин И.П. Морская пехота. — М.: Воениздат, 1957. — 111 с.
76. Коробков Н. Семилетняя война. Действия России с 1756 по 1762 год.. — М.: Воениздат, 1940. — 348 с.
77. Короленко. Черноморцы. — СПб.: Тип. департ. уделов, 1874. — 291 с.
78. Короленко П.П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696 – 1896 гг. — Екатеринодар: Тип. Кубанского областного правления, 1896. — 96 с.
79. Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії. — Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, 1963. — 102 с.
80. Лещинский Л.М. Военные победы и полководцы русского народа. — М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1959. — 224 с.
81. Лола О.П. Гайдамацкий рух на Україні. 20 – 60 рр. XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1965. — 131 с.
82. Масловский Д.Ф. Строевая и полевая служба русских войск времен императора Петра Великого и императрицы Елизаветы. — М.: Военная типография, 1883. — 257 с.
83. Масловский Д.Ф. Русская армия Екатерины Великой // Военный сборник. — СПб., 1892. — Вып. 6. — 271 с.
84. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. — М.: Университетская типография, 1877. — 69 с.
85. Нуджиевский М. Опыт военно-исторического исследования о казачестве. — Вып. 1. — Житомир: Тип. Дененмана, 1897. — 33 с.
86. Олійник О.Л. Розвідувальна діяльність запорожців за документами архіву Коша Нової Січі (1734 – 1775 рр.) // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. — Випуск 4. — Запоріжжя, 1998. — С. 18 – 22.
87. Павленко Н.Г. Русская артиллерия. 1389 – 1812. — М.: Воениздат, 1940. — 140 с.
88. Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: В 5 т. — Т.1. Кампания 1769 года. — СПб.: Военная типография, 1866. — 510 с.

89. Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. — Т.2. Кампания 1770 года. — СПб.: Военная типография, 1866. — 485 с.
90. Поляков В.Л. Русский флот в первой турецкой войне 1768 – 1774 годов: Автореф. дис. к-та ист. наук. — Ленинград, 1955. — 15 с.
91. Попко И.Д. Чёрноморские казаки в их гражданском и военном быту. — СПб.: Тип. П.А.Кулиша, 1858. — 296 с.
92. Попко И. Терские казаки с стародавних времен. Гребенское войско. — Вып.1. — СПб: Тип. Департамента уделов, 1880. — 517 с.
93. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину. — Одесса: В городской типографии, 1845. — 234 с.
94. Скальковский А. Еврейский плен на Запорожье // Киевская старина. — Кн.8. — 1884. — С. 159 – 165.
95. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 680 с.
96. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1889. — Т.15. — С. 152 – 404.
97. Соловьев С.М. История России с древнейших времён: Кн.14. — Т. 27 – 28. — М.: Соцэкгиз, 1965. — 671 с.
98. Ульяницкий В.А. Белградский договор 1739 года // Сборник Московского Главного архива Министерства иностранных дел Российской империи. — Вып. 2. — М., 1881. — с. 38 – 70.
99. Шовунов К.П. Калмыки в системе военной организации России (XVIII век): Автореф. дис. к-та ист. наук. — Ростов н/Д., 1980. — 19 с.
100. Шпитальов Г.Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 років // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вип. 4. — Запоріжжя, 1999. — С. 134 – 143.
101. Шпитальов Г.Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вип. 5. — Запоріжжя, 2000. — С 71 – 83.
102. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років // Запорозька спадщина. — Вип. 13. — Запоріжжя, 2002. — 72 с.
103. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска: В 2 т. — Т.1. История края. — Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1910. — 802 с.
104. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. — Т.1. — Львів: Світ, 1990. — 320 с.
105. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: Т.3. — Київ: Наукова думка, 1993. — 560 с.

ДОДАТКИ

№ 1

Порівняльна таблиця окладів у збройних силах Російської імперії при імператриці Анні Іоаннівні

Іррегулярні війська (козаки)		Регулярні війська (кіннота)			Гарнізонні війська
Запорозці (за прикладом донців)			Драгуни	Ландміліція	Драгуни
Посади	Крб.	Чини	Крб.	Крб.	Крб.
Кошовий отаман	600	Полковник	600	400	200
Військовий суддя, писар, осавул	300	Майор	300	200	100
Військовий обозний, полковник	100	Капітан	180	120	60
Полковий осавул, писар, хорунжий	50	Поручик	120	80	40
Курінний отаман	30	Корнет	84	56	27
Підосавулій, підписарій	20	Сержант	15,27	7	12
Пушкар, довбиш	15	Капрал	12,87	6	9,12

Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років // Запорозька спадщина. — Вип. 13. — Запоріжжя, 2002. — с.13.

№ 2

Ресстр боєприпасів, прийнятих Кошем з армійських магазинів упродовж 1770 – 1772 років

	Пороху		Свинцю		ядер	картечі	латуні	армяк аршин
	пуди	фунти	пуди	фунти				
У 1770 році Степаном Биковським з Переволочної прийнято	97	19	—	—	—	567	10	500
З Богородного Трихфунтових	—	—	—	—	500	—	—	—
У 1771 році Демьяном Третьяком з Старосамарського ретраншементу Рушничного	70 20	— —	— —	— —	— 2300	— —	— 25	— —
З Олексіївської і Параскеївської фортець (в семидесяти одній діжці) прислано з бомбардиром Рушничного	213	31	—	—	—	—	—	—
В сто одній з половиною	—	—	468	6	—	—	—	475
Логином Мошенським В Орлі прийнято свинцю	—	—	25	39	—	—	—	—
Сказаном Криловським Безчасним з походу прислано	—	—	100	—	—	—	—	—
У 1772 році Миколою Заславським з Богородичного прийнято гарматного і рушничного Трифунтових	81	—	—	—	—	—	—	—
Чотирифунтових	—	—	—	—	521	—	—	—
Картузів з ядрами	—	—	—	—	1579	—	—	—
Картечі	—	—	—	—	500	—	—	—
Картузів картечі	—	—	—	—	—	630	—	—
	—	—	—	—	—	150	—	—

ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 255, арк. 105.

№ 3

1771, червня 30. — Лист кошового отамана Петра Калнишевського до командувача Першої армії генерал-фельдмаршала графа П.О. Рум'янцева з проханням про нагородження золотими медалями старшин за кампанію 1771 року

Высоко сиятельный граф. Милостивый государь и патрон
Пётр Александрович

Будучи об надежде всегда милостивого вашего высокографского сиятельства к нам ко всему войску запорожскому неоставления. Осмелились ваше высокографское сиятельство трудить, прося всепокорнейше о исходотайствовании прибывшему в Аккерман Запорожского войска полковнику Якову Сидловскому, старшинам и казакам всевысочайшего и всемилостивейшего ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА за учинённую отданность и усердность в службе пожалования. И особливо его полковника и полкового писаря Семёна Быстрицкого и протчим старшинам о удостоении пожалованием со Всевысочайшим ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА портретом золотыми медалями и пребываем с нашею преданностью.

Милостивый государь и патрон Вашего высокографского сиятельства.
30 июля 1771 год.

ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.285, ч.1, арк.43.

№ 4

1771. — Грамота імператриці Катерини II Війську Запорозькому низовому про нагородження окремих старшин золотими медалями за службу в кампанію 1771 року

БОЖИЮ МИЛОСТЬЮ МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ

и прочая, и прочая, и прочая

НАШЕГО верноподданного войска Запорожскаго низового кошевому атаману Калнышевскому с войсковою старшиною и всему войску.

НАША ИМПЕРАТОРСКАЯ МИЛОСТИВАЯ ГРАМОТА;

Как по ВЫСОЧАЙШЕМУ НАШЕМУ соизволению восхотели МЫ наградить за оказанные НАМ услуги войска запорожскаго хорунжева войскового Якова Качалова и старшину Проневича, то вследствие сего и посылаем для одачи сим старшинам золотыя медали с ВЫСОЧАЙШИМ НАШИМ портретом, которыя имеете вы на них надеть, а того войска войсковому есаулу Василию Пышмычу по находению ево при НАШЕЙ военной коллегии таковоеже ВСЕВЫСОЧАЙШЕЕ соизволение объявлено и медаль отдана. Пребываем ИМПЕРАТОРСКОЮ МИЛОСТЬЮ благосклонны. Дана в городе Полтаве октября 11 дня 1771 года.

В подлинной тако

По ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указу генерал аншеф, предводительствующий Вторую армию, генерал и трёх российских орденов кавалер, князь Василий Долго-руков.

Директор дел военных премьер майор Плотников.

P.S. Получена через Пышмыча 1771 году октября 23 дня.

ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.283, арк.44.

№ 5

1771, грудня 2. — Грамота імператриці Катерини II Війську Запорозькому за службу в кампанію 1771 року

БОЖИЮ МИЛОСТЬЮ МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ

и прочая, и прочая, и прочая

НАШЕМУ верноподданному войска Запорожскаго кошевому атаману Калнышевскому с войсковою старшиною и всему войску Запорожскому

НАША ИМПЕРАТОРСКАЯ МИЛОСТИВАЯ ГРАМОТА;

Получа рапорт ваш от 3-го минувшего ноября о прибытии вашем с войском в сечь немогли оставить чтоб неизъявить вам кошевой атаман к всему войску НАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО благоволения за оказанную НАМ в течение минувшей кампании маскирования города Очакова службу и отменную к оной ревность и усердие МЫ несумненно надеемся что сие похвальное к НАМ верноподданное войско Запорожское не оставит и впредь во всяком случае службы НАШЕЙ оказывать испытанного своего сколько усердия, сколько же мужества и храбрости, каковыми оно во всём мире славится, а тем самым усугубит НАШЕ благоволение. Пребываем ИМПЕРАТОРСКОЮ МИЛОСТЬЮ.

Благосклонность дана в Полтаве.

Декабрь 2 дня 1771 году.

В подлинной тако

По ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА главнокомандующий Второй армией, генерал аншеф и разных орденов кавалер, князь Василий Долго-руков.

ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.283, арк.56.

№ 6

1772, січня 5. — Грамота імператриці Катерини II Війську Запорозькому низовому про нагородження кошового отамана Петра Калнишевського золотою медаллю за службу

БОЖИЮ МИЛОСТЬЮ МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ

и прочая, и прочая, и прочая

НАШЕМУ верноподданному войска Запорожскаго кошевому Калнышевскому с старшинами и всему войску

По Всевысочайшему НАШЕМУ именному ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указу за оказанные в прошлую и нынешнюю кампанию в личной храбрости противу неприятеля поступки и особое в служении усердие всемилоостивейше пожаловали ЕЯ ИМПЕРАТО-

РСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО Войска Запорожского кошевого Калнышевского золотою медалью с портретом НАШИМ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА, осыпанную бриллиантами, которая при сём и посылается.

На подлинной тако

По ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА указу генерал аншеф, главнокомандующий Вторую армию и разных орденов кавалер, князь Василий Долгоруков.

5 января 1772 Москва.

Премьер майор Иван Плотников.

ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.283, арк.6.

№ 7

1772, січня 5. — Грамота імператриці Катерини II Війську Запорозькому низовому про нагородження окремих старшин золотими медалями за службу в кампанії 1769 – 1772 років

БОЖИЮ МИЛОСТЬЮ МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ

и прочая, и прочая, и прочая

НАШЕГО верноподданного войска Запорожского низового кошевому атаману Калнышевскому с старшинами и всему войску.

По ВСЕВЫСОЧАЙШЕМУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА указу всемилостивейше пожалована от НАС за отлично храбрыя противу неприятеля поступки и особенное к службе усердие войска запорожского старшинам обозному Павлу Головатому, писарю Ивану Глобе, есаулам Сидору Белому, Андрею Бурносу, Андрею Порохне, Макару Нагаю, Андрею Лукьянову, Сафрону Чёрному, Филипу Стягайлу, Лукьяну Великому, Андрею Носачу и Алексею Чёрному золотые медали с ушками, каждая в тридцать червонных, для роздачи им кроме обозного Головатого, которая уже ему из НАШЕЙ военной коллегии отдана одна и посылается при сём.

В подлинной тако

По ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА указу генерал аншеф, главнокомандующий Вторую армию и разных орденов кавалер, князь Василий Долгоруков.

Премьер майор Иван Плотников.

5 января 1772 года.

Москва.

ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.283, арк.17.

№ 8

1772, листопада 28. — Грамота імператриці Катерини II Війську Запорозькому низовому про нагородження полковника Опанаса Ковпака золотою медаллю за службу в кампаніях 1771 – 1772 років

БОЖИЮ МИЛОСТЬЮ МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ

и прочая, и прочая, и прочая

НАШЕГО верноподданного войска Запорожского низового кошевому атаману Калнышевскому с войсковою старшиною и всему войску.

НАША ИМПЕРАТОРСКАЯ МИЛОСТИВАЯ ГРАМОТА

Как по ВЫСОЧАЙШЕМУ НАШЕМУ соизволению восхотели наградить за оказанные НАМ услуги войска запорожского полковника Колпака то вследствие сего посылаем для одачи ему золотую медаль с ВЫСОЧАЙШИМ НАШИМ ПОРТРЕТОМ. Которую и носить ему на шее. Пребываем ИМПЕРАТОРСКОЮ МИЛОСТЬЮ. Благосклонность дана в благополучном городе Полтаве ноября 28 дня 1772 года.

На подлинной тако

По ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА указу генерал аншеф предводительствующий Вторую армию, генерал и трёх российских орденов кавалер, князь Василий Долгоруков.

ЦДІАУК, ф.229, оп.1, спр.283, арк.45.

№ 9

1772, грудня 5. — Відомість про роздачу грошової платні в човнярській команді Федора Леги

Курені	Отамани	Козаки	Карбованці	Копійки
Кущівський	1	25	159	98
Пашківський	1	23	147	52
Плантарівський	1	25	159	98
Ведмедівський	1	25	159	98
Брюховецький	1	25	159	98
Дядківський	1	25	159	98
Пластунівський	1	25	159	98
Левушківський	1	21	135	6
Ірклівський	1	23	147	52
Тимошівський	1	23	147	52
Менський	1	25	159	98
Мишастівський	1	11	72	76
Полтавський	1	21	135	6
Переяславський	1	25	159	98
Іванківський	1	25	159	98
Вищестеблівський	1	24	153	75
Нижчестеблівський	1	15	97	68
Дерев'янківський	1	25	159	98
Уманський	1	25	159	98
Калниболоцький	1	25	159	98
Корсунський	1	25	159	98
Рогачівський	1	23	147	52
Коренівський	1	25	159	98
Шкуринський	1	25	159	98
Титарівський	1	25	159	98
Щербинівський	1	25	159	98
Крилівський	1	25	159	98
Незамаївський	1	25	159	98
Васюринський	1	25	159	98
Поповичівський	1	25	159	98
Батуринський	1	25	159	98
Канівський	1	25	159	98
Величківський	1	25	159	98
Джерелівський	1	25	159	98
Сергіївський	1	19	22	60
Коніловський	1	25	159	98
Кисляківський	1	24	153	75
Донський	1	25	159	98
Всього	38	902	5780	20

ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 323, арк. 26 – 33.

